

ŽIVOTNI PUT UČESNIKA ŠPANSKOG GRAĐANSKOG RATA SVETOZARA JOVANOVIĆA (1897–1941)

APSTRAKT: U radu se na osnovu objavljene i neobjavljene arhivske građe razmatra životni put učesnika Španskog građanskog rata – jugoslovenskog komunista Svetozara Jovanovića, koji je u Sovjetskom Savezu dobio ime Stefan Pavlovič Bogdanovski. Njegova biografija je primer odnosa državne mašine i malog čoveka koji je odlučio da se „igra politike“. U nemilosrdnoj eri svetskih ratova, nekoliko autoritarnih/totalitarnih evropskih režima pokušalo je da Svetozaru Jovanoviću oduzme slobodu i život, što se na kraju i desilo u Kijevu pod nemačkom okupacijom 1941. godine.

KLJUČNE REČI: Španski građanski rat, Drugi svetski rat, Svetozar Jovanović, Stefan Pavlovič Bogdanovski, Jozef Bareš, KPJ, Sovjetski Savez, Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada, staljizam, Veliki teror, NKVD

U svakom evropskom društvu međuratno vreme je iznelo na površinu predstavnike nižih društvenih slojeva koji su smatrali da im uspon ekstremnih ideologija i pokreta pruža mogućnost da prevaziđu ograničenja sredine iz koje potiču. „Jesam li ja drhtavo stvorenje ili imam svoja prava?“ – u dva-desetim i tridesetim godinama XX veka ovo pitanje mučilo je brojne častoljubive sledbenike međunarodnog komunističkog pokreta. Pozitivan odgovor dobili su samo neki, koji su se dočepali visokih položaja i na kraju imali sreće da umru prirodnom smrću. Ipak, više je bilo onih čije biografije potvrđuju ispravnost poslovice: „Ko s đavolom tikve sadi, o glavu mu se lupaju“. Među njima su jugoslovenski „sudionici Oktobarske revolucije i Građanskog rata“ kao i kasniji „partijski kadrovi koji su slani na školovanje u Moskvu“.¹ Većina njih je stradala u ratovima, „staljinističkim čistkama“, „frakcijskim borbama“,² sukobima sa policijom vlastite³ ili neke tuđe buržoaske države itd. Takav ra-

1 Ivan Očak, „Staljinski obračun s Jugoslavenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u“, *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta* 21/1988, 81–106.

2 Stefan Gužvica, „The Spanish Inquisition: Factional Struggles Among the Yugoslav Interbrigadistas“, *Istorija XX veka*, XXXVII, 1/2019, 53–74.

3 Надежда Јовановић, „Прилог биографији Брацана Брацановића“, *Istorijski zapisi* 1–2/1969.

splet drame je tipičan za masu stranih komunista koji su se našli u SSSR-u, uključujući i one koji su odatle 1936. otišli u Španiju. Zbog toga su sudbine članova Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) drugog i trećeg ešalona za nas takođe od interesa, jer služe kao tačniji odraz istorijskih procesa koji su oblikovali „vreme netrpeljivih“.

Kao primer uzećemo Svetozara Jovanovića – opančara iz Mirijeva (Braničevski okrug), rođenog 1897. i nestalog u Kijevu 1941. godine. Koliki je značaj njegovog životnog puta za istoriju Jugoslavije, Španije ili Sovjetskog Saveza? Nije baš veliki, ali biografija Stefana Pavloviča Bogdanovskog može mnogo da ispriča o odnosima staljinske državne mašine i „malog čoveka“, koji je odlučio da se „igra politike“. Prethodno moramo da u dve rečenice opišemo metamorfozu pretvaranja Svetozara u Stefana. Na osnovu autobiografija i izveštaja Kadrovskog odeljenja Izvršnog odbora Kominterne, koji se čuvaju u bivšem Centralnom partijskom arhivu Instituta marksizma-lenjinizma,⁴ znamo da je u rodnom selu Jovanović završio treći razred osnovne škole posle čega je učio opančarski zanat.

Godine 1914. bio je mobilisan u srpsku vojsku, a sledeće 1915. zarobljen. U austrougarskom logoru ostao je do kraja rata. Komunističkoj partiji je pristupio 1919, što mu je omogućilo da, uprkos skromnom obrazovanju, napravi impresivnu karijeru – postao je oblasni predsednik saveza kožarskih radnika, a 1925. „sekretar oblasnog partijskog komiteta“. Tokom 1928. Jovanović se preselio u Beograd, ali već u novembru, da bi izbegao hapšenje, prema odluci partije otišao je na studije u SSSR. U Moskvi se upisao na Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada⁵ i postao student u njegovom jugoslovenskom sektoru, koji je otvoren 1925/26. i po broju značajno zaostajao za poljskim, bugarskim i drugim sektorima KUNMZ-a. Prilikom upisa dobio je „školsko ime“ „Stefan Pavlovič Bogdanovski“, a 1929. se učlanio u Sve saveznu komunističku partiju (boljševika) – SKP(b).

Pre nego što nastavimo o studentskim godinama Bogdanovskog, potrebno je opisati „univerzitet“ kao obrazovnu ustanovu. U tom svojstvu KUNMZ je odgovarao predstavama boljševika o tome ko i šta treba da uči u „sovpartškoli“ (sovjetskoj partijskoj školi). „To je uglavnom omladina koja ima malo

4 Danas se ta institucija zove Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Veći deo građe citirane u članku objavljen je u zborniku dokumenata: *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали*, IV: Руско-српски односи. 1917–1945, прир. Алексеј Тимофејев, Горан Милорадовић, Александр Силкин, (Београд: Архив Србије, Москва: Главное архивное управление города Москвы, 2017).

5 Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada J. J. Marhlevskog – obrazovna ustanova Kominterne, koja je radila 1922–1936. Formiran je 28. novembra 1921. dekretom SNK RSFSR. Prvi rektor – Julijan Marhlevski.

životnog i partijskog iskustva i nema nikakvo opšte obrazovanje“ – iako je pročitao 1923. godine na Drugom sveruskom kongresu sovparktškola i komvuza (komunističkih viših obrazovnih ustanova), referat N. K. Krupske tačno karakteriše sastav polaznika Jugoslovenskog sektora s kraja 20-ih do prve polovine 30-ih godina.⁶ Pri tome se neobrazovanost bezmalo smatrala vrlinom studenata, kojima nije dolikovalo „da iznose sopstvena sitnoburžoaska znanja“. Na primer: „Ona je nepismena, slabo obrazovana, nenaviknuta na apstraktno mišljenje i rad s knjigom“, nastavila je da karakteriše omladinu Krupska, „ali su njena revolucionarna iskustva veliki plus. [...] Omladina, naprežući sve svoje snage, [...] ovladava marksističkom metodom“. Ona i jeste glavno znanje i umeće „svesnih partijskih radnika“ – „graditelja oštrog oka i tvrde ruke“. Da bi to postali, dovoljno je da „umeju da pišu, da pročitaju bilo kakvu knjigu“. Tome su ih i obučavali na Jugoslovenskom sektoru.

Kao i milioni sovjetskih građana i Bogdanovski je, od trenutka kada je stigao u SSSR, morao da traži neku formu „mirnog suživota“ s vlašću i, naravno, da odstupa pod pritiskom i da ide na neizbežne „kompromise sa savešću“. Prvi od njih bio je odricanje od sopstvenog nacionalnog identiteta, koje je već bilo stvarnost toga vremena za milione bivših podanika Ruskog carstva. Poreklom iz istočne Srbije, gde je srpsko stanovništvo izmešano sa vlaškim, prilikom upisa na univerzitet izjasnio se kao Srbin, ali ga 1931. godine nije završio kao predstavnik „vladajuće nacije“⁷ nego kao „ugnjeteni“ Rumun. Motivi takve mimikrije su jasni. Bilo koji detalj biografije studenta – među njima i „neodgovarajuće“ socijalno ili nacionalno poreklo – mogao je da posluži kao povod za prijavu i represiju koja bi usledila. Nije bio izuzetak ni Bogdanovski, kome je pomogla sreća, kao što se vidi iz preporuke kadrovske odeljenja Izvršnog komiteta Komunističke internacionale (IK KI): „U vreme partijskih čistki u KUNMZ 1929. godine protiv njega je podneta prijava da se, kada je radio u Beogradu na kupovini i prodaji kuća i imanja, bavio angažovanjem radnika i da ih je varao prilikom isplate zarada. Komisija za čistku je odlučila da ga isključi iz partije zbog za komunistu neprihvatljivog vrbovanja radnika, koje se svodilo na njihovu obmanu i špekulacije sa njihovom nezaposlenošću (...) Prilikom provere njegove krivice u Baumanskoj rejonskoj kontrolnoj komisiji, krivica nije potvrđena i on je ostao u partiji“.⁸

Instinkt samoodržanja odvratio je Bogdanovskog od učešća u unutarpartijskim spletkama, o čemu svedoči pozitivna karakteristika koju je napisala

6 Надежда К. Крупская, *Педагогические сочинения*, IX, (Москва: Издательство Академии педагогических наук, 1960), 129–132.

7 Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), Ф. 495 (Исполком Коминтерна), оп. 18, д. 1306а, л. 4–6.

8 *Москва–Србија, Београд–Русија*, 355.

rektorka KUNMZ M. J. Frumkina⁹: „U frakcijskoj borbi u KPJ nije aktivno učestvovao, simpatisao je desnicu, svoje greške je priznao. Dobar, disciplinovan partijac (...) Teoretski pripremljen. Preporučuje se za partijski rad u velikom industr[ijskom] preduzeću sa ciljem snažnog proleterskog kaljenja“.¹⁰ Treba istaknuti da pri pisanju ovakvih preporuka akademski uspesi studenata po pravilu nisu uzimani u obzir. Lojalnost rukovodstvu univerziteta se smatrala mnogo važnijom vrlinom nego znanja, koja, prema pisanju N. K. Krupske, „nemaju nikakvog značaja za učvršćivanje marksističkog pogleda na svet“. Takav pristup se ilustruje karakteristikom koju je Frumkina napisala svršenom studentu Solomatinu: „Što se tiče učenja, učio je dobro i bio je akademski odličan student, ali osnove lenjinizma nije dovoljno usvojio“.¹¹ Zbog toga je preporučeno da bude postavljen na „niže mesto pod rukovodstvom“ drugoga.

Godine 1931. Bogdanovski je završio studije i u skladu sa Frumkininom preporukom uputio se u grad Staljinsk (danas – Novokuznjeck) koji je Vladimir Majakovski opevao u čuvenoj pesmi: „Ja znam – / biće / grad, / ja znam – i bašta / cvetaće, / Pošto / takve ljude / u zemlji sovjetskoj imamo!“¹² U valjaonici lokalne železare, čijom izgradnjom je 1929. započela industrijalizacija Sibira, „Stefan Pavlovič“ je pet meseci radio kao propagandista. Ako je verovati autobiografiji pisanoj 1938, u februaru 1932. Odsek za kulturu i propagandu lenjinizma Centralnog komiteta SKP(b) opozvao je Bogdanovskog i premestio ga u Moldaviju,¹³ gde je on, kao poznavalac rumunskog jezika, od marta do augusta 1932. radio u Glavnoj upravi za pitanja književnosti i izdavaštva (Glavlit) republičkog Komesarijata za narodnu prosvetu. Kao što vidimo, u Glavlitu naš junak, koji je iza sebe imao tri razreda osnovne škole i tri godine takozvanog univerziteta, nije se dugo zadržao jer je uskoro dobio manje zahtevnu dužnost oblasnog sekretara u lokalnom odeljenju Međunarodne organizacije pomoći borcima revolucije (MOPR). Ovi podaci se ponavljaju u službenoj belešci Kadrovskog odeljenja IK KI upućenoj kadrovicima CK, koja je, pretpostavljamo, pisana na osnovu već pomenute autobiografije. Pre nego što je otišao iz Staljinska, Bogdanovski se pobrinuo da bude skinut sa evidencije u gradskom odboru SKP(b). Ali, zaboravio je da o svom napre-

9 Marija Jakovljeva Frumkina (1880–1943), sovjetski partijski radnik i državni funkcioner, učesnica jevrejskog socijalno-demokratskog i komunističkog pokreta. Prorektor i rektor KUNMZ-a (1922–1936). Uhapšena 1938, osuđena na osam godina, umrla u logoru.

10 РГАСПИ, Ф. 529 (КУНМЗ), оп. 1, д. 668, л. 45.

11 Москва–Србија, Београд–Русија, 327.

12 „Я знаю – / город / будет, / я знаю – / саду / цвeть, / когда / такие люди / в стране / в советской естѣ!“ (В. Маяковский, *Рассказ Хренова о Кузнецкстрое и о людях Кузнецка*, 1929)

13 Od 1924. do 1940. Moldavija je bila autonomna republika u sastavu Ukrajine, a 1940. dobila je status savezne republike.

dovanju na karijernoj lestvici obavesti osnovnu partijsku ćeliju, pa je njenom odlukom i po drugi put bio izbačen iz partije.

U Moldaviji se upoznao sa budućom suprugom – komunistkinjom iz Rumunije Rivom Rozencvajg, koja mu je rodila dvoje dece – ćerku Nadeždu i sina Serga (dobili su imena u čast Nadežde Krupske i Serga Ordžonikidzea). Već 1933. supružnici su se vratili u Moskvu, gde se Bogdanovski zaposlio u novoizgrađenom preduzeću za proizvodnju energetske instalacije Elektro-zavod. Međutim, u odsustvu stručnih znanja, opet je morao da potraži posao prikladniji za školovanog „partijskog radnika“. Već krajem iste godine dobio je dužnost instruktora za kulturno-masovni prosvetni rad u upravi Staljin-ske gradske opštine u Moskvi. Budući interbrigadista je 1935. radio kao direktor škole za problematičnu decu pri fabrici kreveta, a 1936. – kao inspektor za socijalnu zaštitu.

Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada je zatvoren 1936. i, što je mnogo važnije, u Sovjetskom Savezu su počeli sudski procesi – što je bila polazna tačka Velikog terora, koji je potrajao do 1939. godine. Prvi od tih procesa – Kemerovski proces¹⁴ protiv „sabotera-trockista“ – održan je veoma blizu „grada-bašte“, gde je propagandisti Bogdanovskom bilo prvo radno mesto. Upravo zato naš junak nije mogao a da ne predoseti opasnost, koju je pokušao da izbegne na jedini mogući način. U svojoj autobiografiji on to ovako opisuje: „U septembru 1936. godine bio sam pozvan od strane drugog predstavnika Jugoslovenske sekcije u Kominterni Flejšera, kome sam predao kratku autobiografiju. Zatim sam ponovo pozvan radi razgovora o odlasku u Španiju, u prisustvu tadašnjeg predstavnika naše partije Gorkića. On mi je ponudio da pođem u Španiju. Prihvatio sam njegov predlog“. Pred svoj polazak Stefan Pavlovič, koji je dobio novo ime „Jozef Bareš“, prihvatio je sledeće obaveze:

- „1. Kategorički negirati bilo kakvu moju vezu s Kominternom.
2. Kategorički negirati da sam stigao s teritorije SSSR-a.
3. Ni u kom slučaju ne držati kod sebe ništa šta bi moglo na bilo koji način dokazati moj odnos s Kominternom i boravak na teritoriji SSSR-a.
4. Ni u kom slučaju i ni pod kakvim okolnostima ne stupati u vezu sa sovjetskim ljudima i ne obraćati se sovjetskim organizacijama u inostranstvu.
5. Ni u kom slučaju ne voditi bilo kakvu prepisku sa bilo kim na teritoriji SSSR-a.
6. Reći svojoj porodici i partijskoj organizaciji (ako sam član SKP(b)) da je partija mene mobilisala da radim u zemlji. Ni u kom slučaju ne naznačavati kuda idem i ne dogovorati se u vezi sa adresama u inostranstvu.

14 Сергей Папков, *Обыкновенный террор. Политика сталинизма в Сибири*, (Москва: РОССПЭН, 2012), 440.

7. Znam da nisam dobio nikakve konkretne zadatke za bilo kakav politički rad.

8. Po dolasku na teritoriju... u obavezi sam da se stavim na potpuno raspolaganje CK Partije. Kao dobrovoljac, dužan sam da bespogovorno ispunjavam svaki zadatak i dužnost u redovima aktivne vojske, ostajući na svom mestu do opoziva.

9. Obavezujem se da budem uzoran borac, podložan vojnoj disciplini, uzor proleterske skromnosti, da ne uživam nikakve privilegije i prednosti, da se prema svojim saborcima odnosim sa najvećim poštovanjem, ne dozvoljavajući sebi bilo kakav, ni najmanji čin koji bi mogao da povredi nacionalno dostojanstvo ostalih boraca.

Znam da ću, kršenjem ove obaveze, staviti sebe izvan redova Komunističke partije“.¹⁵

O ratnom putu Bareša saznajemo iz pomenute službene beleške, koju je 1939. napisao šef Kadrovske odeljenja IK KI: „U septembru 1936. IKKI ga šalje na službeno putovanje po grupi ‘A’. Od oktobra 1936. godine najpre je bio redov u balkanskoj četi [bataljona] E. Telmana (12. internacionalna brigada), zatim komandir odeljenja i pomoćnik komandira čete. Od oktobra 1936. do februara 1937. učestvovao je [u borbama] na Madridskom, Gvadalaharskom i Aragonskom ratištu. Nakon toga se razboleo od reumatizma. Od avgusta 1937. – načelnik logora ‘Lukač’¹⁶ i logora ‘Vila Maruha’ za prevaspitavanje demoralisanih elemenata iz interbrigada. Od jula 1938. – komandir čete 129. interbrigade. U avgustu 1938. godine lekarska komisija ga je proglasila nesposobnim da nastavi vojnu službu na ratištu. Od 20. oktobra 1938. do 23. januara 1939. nalazio se u S’Agaro-u (Costa Brava – A. S.), očekujući evakuaciju iz Španije, ali zatim ponovo je stupio u interbrigadu, postavši upravnik pekare. Osmog februara 1939. je sa svojom jedinicom prešao u Francusku, boravio je u Saint-Cyprien-u¹⁷, odakle je stigao u SSSR 20. maja 1939. godine. Komunistička partija Španije izveštava da je ponašanje Bogdanovskog na ratištima bilo dobro. Kao načelnik logora (...) veoma dobro je ispunjavao taj težak i odgovoran zadatak“.¹⁸

Svedočanstvo napisano u prvom licu, koje opisuje „herojski borbeni put Balkanske čete u Španiji“, sačuvano je u Arhivu Jugoslavije: „Prvi ozbiljan ispit u boju 20. XI. 1936. god. naša balkanska četa zaista je pokazala svoju

15 *Москва–Србија, Београд–Русија*, 350–351.

16 Specijalni logor, osnovan 1937. za zatvaranje boraca internacionalnih brigada - prekršilaca vojne discipline, nazvan po generalu Lukaču (Mate Zalka).

17 Sen Siprijen je francuska opština koja se nalazi direktno na granici Francuske i Španije. Na obalnom pojasu komune 1939–1940. francuske vlasti su stvorile logor za interniranje za one koji su bežali od Španskog građanskog rata.

18 *Москва–Србија, Београд–Русија*, 354–356.

borbenu silu protiv 20 neprijateljskih tankova, topovske vatre koja je trajala 3 sata i najmanje 3 bataljona afrikanaca koji su jurišali na našu četvu, gde smo izgubili priličan broj drugova poginulih i ranjeni sa pesmom Internacionala. Sve ovo nije uplašilo naše ljude a još više ih hrabrilo te ni jedan čovek nije ostupao bez naredbe komande. Naša četa u prvom boju pokazala (...) svoju borbenost i zaista je opravdala tu ocenu koje su pridavale kako političke organizacije a također i vojne i kao takva ostala do kraja i još se silnije učvršćava i ujedinjuje protiv neprijatelja radnog naroda¹⁹.

Rukopis članka, namenjenog za zidne novine bataljona „Đuro Đaković“, pokazuje da Bareš zaista nije bio podesan za književno-prosvetni rad, kao i njegovu sklonost ka preterivanju, koja je, doduše, svojstvena svim propagandističkim materijalima. Osim toga, pada u oči da autor, svestan svog „rumunskog“ porekla i imajući u vidu sovjetski odnos prema „nasiljem stvorenoj Versajskoj Jugoslaviji“,²⁰ koristi samo pridev „balkanski“ u odnosu na svoju jedinicu i saborce: „borbenost balkanskoga naroda“, „klasna solidarnost balkanske čete“. „Jugoslavija“ i „jugoslovenski“ uglavnom se pominju u negativnoj konotaciji: „jugoslovenski zatvori“, „jugoslovenski fašizam“. Ipak se „priznaje“ da postoji „proletarijat Jugoslavije“, kao i da su neki „drugovi“ došli „ovamo“ iz Jugoslavije.

Tokom tri godine koje je Bogdanovski proveo u inostranstvu, streljan je veliki deo njegovih školskih i starijih partijskih drugova. Uhapšena je i rektorka KUNMZ-a Marija Frumkina, koja mu je napisala pohvalnu preporuku. U strahu pred perspektivom da bi ih mogao slediti, „interbrigadirac“ se po povratku u SSSR odrekao žene, koju je NKVD takođe uhapsio 1937.²¹ Njegovo pismo rukovodstvu IK KI glasi: „Dok sam bio na službenom putovanju u Moskvi je ostala moja bivša supruga, član SKP(b), politička emigrantkinja rodnom iz Besarabije (Rumunija) Rozencvajg Riva Jakovljeva. U martu ili aprilu mesecu 1938., ne znam tačno kada, uhapšena je od strane organa NKVD i osuđena u maju 1938. na pet godina zatvora. Nisam ništa znao šta je sa suprugom dok se nisam vratio sa službenog puta. Po povratku saznao sam od organa NKVD da je osuđena na 5 godina. Kao član SKP(b) smatram da su organi NKVD pravilno postupili uhapsivši moju bivšu suprugu, koja je došla kaznu (...) kao moj lični neprijatelj i neprijatelj naroda“.²² U istom pismu Bogdanovski moli rukovodstvo IK KI da „interveniše preko CK MOPR da ćer-

19 Arhiv Jugoslavije, fond 517 (Revolucionarni radnički pokret. Zbirka poklona i otkupa), kutija 1 (Belić Stevan).

20 РГАСПИ, Ф. 529, оп. 1, д. 680, л. 98 (Istorija rodnog kraja).

21 Rozencvajg (pseudonim, pravo prezime Grudman) Riva Jakovljeva (1905–1988) nakon isteka zatvorske kazne puštena je iz logora i živela u blizini Siktivkara. Rehabilitovana je 1955. godine, posle čega se vratila u Moskvu.

22 *Москва–Србија, Београд–Русија*, 353–354.

ka i sin, koji se nalaze u Prvom internacionalnom dečijem domu u Ivanovo-u i koji nose prezime Rozencvajg, dobiju moje prezime da ne bi po prezimenu bili povezani sa majkom, da deca ostave svaku misao o majci“.

U isto vreme nije uspeo (ili nije hteo) da dobije starateljstvo nad decom, koju je samo jednom posetio u Ivanovu,²³ što je ostalo Nadeždi u sećanju. O tome svedoči i pismo koje je Riva Rozencvajg dobila u logoru: „Bio sam kod dece, dobri su. Ne brini o njima, oni dobro žive“.²⁴ Osim toga, Bogdanovski upozorava bivšu suprugu: „ti se nalaziš ne u tuđoj, nego u vlastitoj proleter-skoj zemlji. Ako si pogrešila – nastavlja on – onda u uslovima diktature proletarijata moraš do snosiš odgovornost za svoje greške, moraš to da znaš“.²⁵

Posle kratkog odmora u sanatorijumu CK MOPR-a na Kavkazu, Bogdanovski je upućen u Kijev, gde se ponovo oženio i dobio ćerku Karmen. Kad je počeo sovjetsko-nemački rat, mobilisan je kao rezervni oficir. O tome 2. septembra 1941. piše u pismu novoj supruzi, koja se na vreme evakuisala: „Doneli smo odluku da branimo Kijev do poslednjeg čoveka. Svakog dana raste narodna vojska, popunjava se i Crvena armija. Nemoj da očekuješ da dođem do kraja rata, ako ostanem živ. Nadamo se da će fašističke bande uskoro dobiti odlučujući udarac nakon čega ćete se vratiti kući“.²⁶ Posle toga Jovanoviću-Bogdanovskom-Barešu gubi se trag.

Za vreme boravka u Sovjetskom Savezu i tokom „službenog putovanja“ uspeo je da se skloni od svih opasnosti, pre svega od „kaznenog mača revolucije“ – zloglasnih „organa NKVD“, koji su svoje žrtve sustizali i u Španiji. Bogdanovski, ipak, nije prestao da bude talac politike sovjetskog rukovodstva. Septembra 1941, on je podelio sudbinu više od pola miliona vojnika i komandanata Jugozapadnog fronta koji su branili Kijev i završili u nemačkom „kotlu“ krivicom Glavne komande oružanih snaga SSSR-a.

Svetozar Jovanović je iza sebe ostavio troje dece. Godine 1964. Nadežda Bogdanovska (1931–2015) savladala je skoro nepremostive prepreke i vratila se u zemlju svog oca, uzevši njegovo porodično ime. Kao stručni istoričar zaposlila se u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije (danas Institut za noviju istoriju Srbije). U njemu je ostala sve do odlaska u penziju 1997. godine.²⁷ Jednoj od svojih monografija dala je naslov *Život za slobodu*.

23 Ivanovski internacionalni dečiji dom (Interdom) osnovan je 1933. na inicijativu Jelene Stasove, predsednice MOPR-a za decu predstavnika međunarodnog revolucionarnog pokreta koji su se našli u zatvorima u buržoaskim zemljama.

24 *Москва–Србија, Београд–Русија*, 353.

25 *Isto*, 353.

26 *Isto*, 356–357.

27 Mile Bjelajac, „In Memoriam Др Надежда Јовановић“, *Tokovi istorije* 3/2015, 165–166.

du bez straha.²⁸ Ta parola, iako izražava životni moto Dragoljuba Jovanovića, donekle opisuje i prvobitne romantizovane predstave stranih komunista pred dolazak u SSSR, uključujući i našeg heroja. On je svoju bitku „za život bez straha“, na kraju krajeva, izgubio. Ali Nadežda Jovanović se izborila, što mogu da potvrde svi koji su je znali.

REZIME

Proučavanje uloge jugoslovenskih komunista u Španskom građanskom ratu ne bi trebalo da se ograniči samo na imena prvog ili drugog reda. Sudbina onih koji nisu zauzimali visoke položaje u KPJ ili Kominterni može poslužiti kao pokazatelj značajnih istorijskih procesa. Kao primer uzeli smo životni put Svetozara Jovanovića (1897–1941) – opančara iz sela Mirijevo (kod Požarevca). Njegova biografija bila je primer odnosa državne mašine i malog čoveka koji je odlučio da se „igra politike“. U nemilosrdnoj eri svet-skih ratova, više autoritarnih/totalitarnih evropskih režima pokušalo je da mu oduzme slobodu i život, što se na kraju i desilo 1941. u Kijevu pod nemačkom okupacijom. Od 1914. do 1918. bio je mobilisan u srpsku vojsku i zarobljen. Svetozar Jovanović je mogao da pogine u borbi ili umre u austrougarskom logoru za ratne zarobljenike, gde je ostao do kraja rata. Komunističkoj partiji Jugoslavije je pristupio 1919. i na kraju postao sekretar oblasnog komiteta, a 1928. godine, da bi izbegao hapšenje, otišao je na studije u SSSR. Od tog vremena počinju teški odnosi i kolizije između njega i sovjetske vlasti. Kao i milioni građana SSSR-a, Jovanović, koji je dobio partijsko ime Stefan Pavlovič Bogdanovski, morao je stalno da traži neki oblik mirne koegzistencije sa režimom, da popušta pred njegovim pritiscima i da pravi iznuđene kompromise. Prvi u nizu bio je odbacivanje sopstvenog nacionalnog identiteta. Kada je 1929. upisao KUNMZ, Bogdanovski je sebe nazvao Srbinom, ali je diplomirao 1931. ne kao predstavnik „dominantne“ nacije u Jugoslaviji, već kao „potlačeni“ Rumun. Motivi za takvu mimikriju su razumljivi. Bilo koja činjenica iz biografije učenika – uključujući „pogrešno“ socijalno ili nacionalno poreklo – mogla bi poslužiti kao izgovor za naknadnu represiju. Instinkt samoodržanja upozorio je Bogdanovskog da ne učestvuje u unutrašnjim sukobima koji su ophrvali jugoslovensku komunističku emigraciju u SSSR-u. Definitivno je Jovanovića-Bogdanovskog od velikog terora spasao „službeni put“ u Španiju (1936–1939), gde je, ostavivši ženu i dvoje dece, otišao na predlog Ivana Gržetića-Flajšera i Milana Čižinskog-Gorkića. U Španiji je dobio ime Josef Baroš, izgrađivši karijeru od redova u bataljonu E. Telmana (12. internacional-

28 Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха: студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, (Београд: ИНИС, 2000).

na brigada) do komandira čete 129. brigade i načelnika popravnog logora za borbu Internacionalnih brigada. Jovanović-Bogdanovski-Bareš se 1939. vratio u Moskvu, gde je do tada bila uništena većina njegovih prijatelja i partijskih vođa. U strahu od mogućnosti da podeli njihovu sudbinu, on se odriče svoje supruge, koju je NKVD uhapsio 1937. godine. U odgovarajućoj izjavi tražio je od rukovodstva IK Kominterne da mu se vrati starateljstvo nad decom Nadeždom i Sergom, đacima internata za decu članova Kominterne u Ivanovu. Izbegavajući „mač revolucije“, kako su zvali Čeka-OGPU-NKVD, Bogdanovski nije prestao da bude talac politike sovjetskog rukovodstva. Decu nije uspeo da vrati. Ponovo se oženio i dobio ćerku Karmen u Kijevu, gde je u leto 1941. dočekaao nemački napad na SSSR. U septembru 1941. Bogdanovski, mobilisan u Crvenu armiju, poginuo je zajedno sa pola miliona vojnika i komandanta Jugozapadnog fronta, koji su branili Kijev i tu bili opkoljeni.

SOURCES AND LITERATURE

- Arhiv Jugoslavije. Fond 517, Revolucionarni radnički pokret. Zbirka poklona i otkupa.
- Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-političkoj istorii. Fond 495, Ispolnitel'nyj komitet Kominterna, Fond 529, KUNMZ.
- Bjelajac, Mile. „In Memoriam Dr Nadežda Jovanović“. *Tokovi istorije* 3/2015. (Cyrillic)
- Gužvica, Stefan. „The Spanish Inquisition: Factional Struggles Among the Yugoslav Interbrigadistas“. *Istorija XX veka*, vol. XXXVII, 1/2019.
- Jovanović, Nadežda. „Prilog biografiji Bracana Bracanovića“. *Istorijski zapisi* 1–2/1969. (Cyrillic)
- Jovanović, Nadežda. *Život za slobodu bez straha. Studija o životu i delu dr Dragoljuba Jovanovića*. Beograd: INIS, 2000. (Cyrillic)
- Krupskaja, Nadežda. *Pedagogičeskie sočineniâ*, IX. Moskva: Izdatel'stvo Akademii pedagogičeskikh nauk (Publishing House of the Academy of Pedagogical Sciences), 1960. (Russian Cyrillic)
- *Moskva–Srbija, Beograd–Rusija: dokumenta i materijali*, Tom 4: Rusko-srpski odnosi. 1917–1945, prir. Aleksej Timofejev, Goran Miloradović, Aleksandr Silkin. Beograd: Arhiv Srbije, Moskva: Glavnoe arhivnoe upravljenje goroda Moskvy, 2017. (Russian Cyrillic)
- Očak, Ivan. „Staljinski obračun s jugoslavenskim partijskim rukovodstvom u SSSR-u“. *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta* 21/1988.
- Papkov, Sergej. *Obyknovennyj terror. Politika stalinizma v Sibiri*. Moskva: ROSSPÈN, 2012. (Russian Cyrillic)

SUMMARY

THE LIFE PATH OF SVETOZAR JOVANOVIĆ (1897–1941),
A PARTICIPANT IN THE SPANISH CIVIL WAR.

ABSTRACT: Based on published and unpublished archival materials, the paper examines the life path of a participant in the Spanish Civil War – the Yugoslav communist Svetozar Jovanović, who was named “Stefan Pavlovič Bogdanovski” in the Soviet Union. His biography is an example of the relationship between the state machine and a “small man” who decided to “play politics”. In the merciless era of World wars, several authoritarian/totalitarian European regimes tried to take away S. Jovanović’s freedom and life, which finally ended in Kiev under German occupation in 1941.

KEY WORDS: Spanish Civil War, World War II, Svetozar Jovanović, Stefan Pavlovič Bogdanovski, Jozef Bareš, KPJ, Soviet Union, Communist University of National Minorities of the West, Stalinism, Great Terror, NKVD

It is incorrect to limit the study of the phenomenon of Yugoslav and generally foreign communist emigration to the USSR in the 1920–1940s to figures of the first and second row. The fates of those who did not hold high positions in the Communist Parties or Comintern may also be a reflection of significant historical processes. In particular, the life of Svetozar Jovanović (1897–1941), a shoemaker from the village Mirievo, 25 km from Požarevac, is an illustrative example of the relationship between the state machine and the “little man” who dared to “play politics.” During the brutal era of world wars, several authoritarian and totalitarian regimes tried to deprive him of freedom and life, which ultimately happened in 1941 in German-occupied Kyiv. In 1914–1918 S. Jovanović could have died on the battlefield or in the Austro-Hungarian POW camp, to which he ended up in 1915. Demobilized in 1919, the former soldier of the Serbian army joined the Communist Party of Yugoslavia, in which a few years later he took the position of “secretary” of the regional committee. In 1928, Jovanović, who was facing arrest, was sent by the party to Moscow to study at the Communist University of National Minorities of the West (KUNMZ). Having received a Soviet passport and joined the All-Union Communist Party of Bolsheviks, the student receives a new “school name,” namely, “Stefan Pavlovič Bogdanovski.” From now on, he, like millions of Soviet citizens, has to constantly seek some form of “peaceful co-

existence” with the authorities, and, consequently, yield to its pressure, make inevitable “compromises with conscience.” The instinct of self-preservation warned Bogdanovski from participating in internal party squabbles, and a “duty journey” to Spain (1936–1939) saved him from the Great Terror. During the three years Bogdanovski spent abroad, most of his classmates and senior party comrades were executed. In fear of the prospect of following them, he, upon returning to the USSR, renounces his wife, who was arrested in his absence by the NKVD and sentenced to five years in GULAG. Bogdanovski leaves for Kyiv, where he starts a new family. Having dodged the “punishing sword of revolution,” our hero, however, did not cease to be a hostage to big European politics. In September 1941, he shared the fate of more than half a million soldiers and commanders of the Southwestern Front who defended Kyiv and found themselves surrounded by Germans.